

İLKEL TOPLUMLARDA TEK TANRI İNANCI

Prof. Dr. Hacı Musa TAŞDELEN*

Öz

Avcı ve toplayıcılığa dayalı bir yaşam tarzına sahip olduğu varsayılan ilk insan topluluklarının dini inançlarının ne olduğu hususu hala tartışma konusudur. İlk insan toplumunun Afrika'dan ortaya çıktığı ve dünyanın diğer bölgelerine yayıldıkları genel kabul görmektedir. Bu nedenle Afrikalı avcı ve toplayıcı toplulukların inanç sistemleri, ilk inanç sisteminin günümüze yansıyan örnekleri olarak görülebilir. Sadece Afrika'da değil dünyanın diğer bölgelerindeki avcı toplayıcı ya da göçer toplulukların inanç sistemleri arasında benzerlikler vardır. Bu benzerliğin odak noktası tek bir yaratıcıya ya da yüce bir varlığa olan inançtır. İnsanlık tarihinde yerleşik hayata geçildikçe özellikle şehirlerin ortaya çıkış aşamasında çok tanrıcılık daha yaygın bir olguya dönüşmektedir.

Anahtar kelimeler: Tek Tanrıcılık, Çok Tanrıcılık, Totemizm, Animizm, İptidai Toplum.

The Belief Of Single God In Primitive Societies

Abstract

The idea that the religious beliefs of the first human societies supposed to have a hunter and gatherer-based lifestyle still remain controversial. It is generally accepted that the first human society emerged from Africa and spread to other parts of the world. For this reason, the belief systems of African hunter and gatherer communities can be seen as examples of the first belief system reaching to the present time. There are similarities between the belief systems of hunter gatherers or nomadic communities not only in Africa but also in other parts of the world. The focal point of this similarity is belief in a single creator or a supreme being. As the settled life started in the history of humanity, polytheism became a more common phenomenon especially in the emergence stage of cities.

Keywords: Monotheism, Polytheism, Totemism, Animism, Primitive Society.

İlk insan topluluğunun yaşama tarzının avcılık ve toplayıcılık olduğu üzerine genel bir kabul vardır. Yüksek bir teknoloji seviyesine erişmiş modern medeniyet ulaştığı coğrafyalarda yaşama tarzını tek tipleştirilmektedir. Özel-

* Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.

likle Afrika'da halen avcı ve toplayıcılıkla geçinen topluluklar, insanlığın ilk yaşama tarzını sürdürdükleri farz edildiğinden ilkel toplumlar olarak kabul edilir. Bunların örneklerine sadece Afrika'da değil, Amerika'da, Asya'da ve Okyanus adalarında da rastlanır. Bu toplulukların yanı sıra yine mekanda hareketli hayvancılıkla uğraşan göçer topluluklar vardır. Bunlar bozkır göçebeleri ve çöl göçebeleri olarak iki ana gruba ayrılırlar.

Rebeca Cann, Mark Stoneking ve Allan Charles Wilson 1987 yılında dünyanın çeşitli bölgelerinden 147 kadının bağışladığı plasentaları MtDNA testi-ne tabi tuttular. Araştırmaya dahil olan bu bağışçı kadınların ataları Afrika, Avrupa, Orta Doğu, Asya, Yeni Gine ve Avustralya'nın yerli nüfuslarını temsil etmekteydi. Mitokondriyal DNA (mtDNA)lara ait bulgular arkaik toplumların modern homo sapienslere dönüşümünün yaklaşık 100 bin - 140 bin yıl önce ilk kez Afrika'da gerçekleştiğini göstermekteydi. Günümüzde yaşayan tüm insanların, yaklaşık 200.000 yıl evvel Aşağı Sahra Afrika'sında yaşamış olan ve "Havva" olarak adlandırılan tek bir kadından türediği sonucuna varılmıştır. Bir diğer ifadeyle, insanlığın çok kökenli değil, tek kökenli olduğu genetik araştırmayla ortaya konulmuştur.¹

MtDNA üzerine yapılan genetik araştırmayı, Joseph H. Greenberg, Merritt Ruhlen, Aron Dolgopolski, Sergey Staratsin ve Vitali Şereroşkin gibi dilbilimcilerin insanlığın muhtemelen 50 ya da 70 bin yıl önce Afrika'da bir ön-dünya dili konuştuğuna yönelik geliştirdikleri teori desteklemektedir. M.C. Corballis'in aktarımıyla, Merritt Ruhlen'in yaptığı tasnife göre ön dünya dili bilahare biri Afrika diğeri Asya olmak üzere iki ana çekirdeğe ayrılmaktadır. Yeryüzünde konuşulan bütün diller tek bir köken ya da ana dile dayanmaktadır.²

İbni Haldun gözlemlediği toplumları kabaca bedevi ve hadari olmak üzere iki ana gruba ayırmıştı. İlk iptidai toplum kavramını İbn-i Haldun kullanmıştır. Bedevi topluluklar, mekanda hareketli çöl göçebeleriydi. Hadari topluluklar ise bedevilikten yerleşik hayata geçiş yapan toplumları temsil etmekteydiler. Asabiye ise bedevi toplulukları bir arada tutan ve onlara üstünlük sağlayan "dayanışma ruhu" ya da "tutkunluk duygusu"dur. Bedevi toplumlarda güçlü bir dayanışma ahlakı vardır. Hadarilikte ise zamanla asabiye ve dayanışma ahlakı zaafa uğrar, ferdi menfaatler önem kazanır. İbn-i Haldun'un geliştirdiği bu sınıflama daha sonra Batılı birçok sosyal bilimciye ilham kaynağı olmuştur.

İlk insan topluluğunun Afrika'da yaşadığına dair genel kabul, Amerika, Asya, Okyanus Adaları gibi coğrafyalarda yaşayan diğer iptidai topluluklardan ziyade, Afrika'daki ilkel toplumları ilk olanı temsil edici olma noktasında öne çıkarmaktadır. Bugünün ilkel toplumlarının kültürel dünyaları ve inanç sistemleri ilgi çekmekte ve üzerinde çeşitli teoriler geliştirilmektedir. 19. yüzyılda geliştirilen teorilerin geçerliliği, yakın dönemde yapılan yeni araştırmalarla tartışmalı hale gelmiştir.

¹ Roger Lewin, *Modern İnsanın Kökeni*, (Çev. Nazım Özüaydın), Tübitak Yayını, Ankara 1998, s. 112-120.

² Michael C. Corballis, *İşaretten Konuşmaya, Dilin Kökeni ve Gelişimi*, (Çev. Aybek Görey), Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s. 144-146.

İlk insan toplumundan bugüne insanlığın en temel ilişki tarzı, Tanrı ya da kutsal alanla olan ilişkisidir. Kutsal alan öz olarak Tanrı'ya ait olan alandır. Kutsallığını Tanrı'dan alır. İnsan-Tanrı ilişkisi hem ferdi hem de toplumsal seviyede varlığını sürdürür. Özellikle hem kainatın hem de kendi varlığını anlamlandırmada ve ahlaki alanın oluşumunda temel referans kaynağıdır.

Yüce Yaratıcı ya da Yüce Varlık ile birlikte, tüm inanç sistemlerinde iki alem vardır: Görünen gerçeklik alemi ve görünmeyenler alemi. Görünen alemde herhangi bir kutsallık taşımayan alelade nesnelere yanı sıra, görünmeyenle birlikte sembolik değeri olan ya da kutsallık atfedilen, mabet, dağ vb. canlı-cansız birtakım varlıklar da inanç sisteminin bir unsuru olabilir. Görünmeyenler aleminde ise artık farklı bir boyut söz konusudur. Ruh, melek, cin vb. bilinç sahibi varlıklara inanılır. Dolayısıyla ilkel dinlerde inanç sisteminin üç tabakası vardır. İlk tabakada en üstte, her şeyin yaratıcısı, kainatın sahibi yüce varlık ya da Tanrı yer alır. İkinci tabakayı ruhani varlıklar oluştururken, üçüncü tabakayı kutsiyet atfedilen sembol ve görünmeyen varlıklar meydana getirir. Bu üç tabaka arasındaki ilişki, saf tek tanrıçılıktan paganizme kadar çeşitlilik gösterebilir. Hemen hemen her dinde yüce varlık ya da Tanrı vardır. Ancak, inanç sisteminde tanrıların sayısı ve pagan unsurlar arttıkça Tanrı etkisiz bir varlığa dönüşmekte ya da görülmez hale gelmektedir. Paganizmin en gelişmiş hali, bazı yerleşik toplumların şehirleşme aşamalarında kendini göstermektedir.

İlk dini/inanç sistemleriyle ilgili bilgilere şifahi gelenekle aktarılanlar vasıtasıyla ulaşılmaktadır. Genelde din ve inanç sistemleri ile ilgili bilgiler ya yazının icadından sonra yazılı metinler üzerinden ya da şifahi gelenek aracılığıyla elde edilmektedir.

19. yüzyılda Afrika ve Okyanusya yerlilerinin inanç sistemleri üzerine yapılan ilk araştırmalardan elde edilen bilgilerden hareketle ilk dinin animizm ya da totemizm olduğu şeklindeki görüş, birtakım sosyolog ve antropologlar tarafından benimsenmeye başlamıştı. Buna karşılık ilkel topluluklar üzerinde araştırma yapan Andrew Lang ve Wilhelm Schdmit, kendi dönemlerinde birer istisna olarak ilk dinin tek tanrıçılık olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu konuda en son ve en kapsamlı araştırmayı Kenyalı Anglikan rahibi bir ilahiyatçı ve filozof olan John Samuel Mbiti gerçekleştirmiştir. Hristiyan çevrelerde Afrikalı ilkel toplumların dinleri hakkındaki önyargılara şahit olması üzerine, o toplumların bir mensubu bir diğer ifadeyle içerden biri olarak kendi gerçeklerini tanıtmak amacıyla 300'ün üzerinde ilkel toplumun dini inancını kapsamlı bir şekilde ortaya koyan bir araştırma yaptı. Her ne kadar Mbiti'nin konuyu katı Hristiyan bakışıyla ele aldığı eleştirisi yapılırsa da, derleyip sunduğu bilgiler son derece önemlidir. Bu çalışma sayesinde ilkel dinler hakkında daha ayrıntılı bilgiler elde edilmiş ve ilkel dinlerle ilgili yaklaşımlar da ağırlık tek tanrıçılığa doğru kaymıştır.

Tylor'ın ilk dinin animizm olduğuna yönelik tekamülcü yaklaşımına göre, sayısız sayıda ruh zamanla belli başlı büyük ruhlara dönüşmüş, bu ruhlar tanrı olarak adlandırılmış ve çok tanrıçılık ortaya çıkmıştır. Tek tanrıçılık ise,

sonunda büyük ruhların büyük bir ruha dönüşmesiyle kendini göstermiştir. Ancak, John Mbiti tam aksi bir görüşle tek tanrı inancının zamanla çok tanrıcılığa ve animizme doğru bir süreç izlediğini ve Afrika halklarının tanrı, ruhlar ve melekler üzere dinin temel unsurlarını bildiklerini ifade etmektedir. O'na göre, ilkel dinlerle semavi dinler arasında bu anlamda bir fark yoktur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam da aynı ruhani varlıkların bilgisini bize vermektedir. Bu nedenle Tylor'un dinlerin gelişimi modeli Afrika dinlerini açıklayamamakta, animizm yetersiz kalmaktadır.³

Totemizmin ilk din olduğu iddiasını ilk savunan John Ferguson Mc Lennan'dır. O'na göre dinin ilk ortaya çıktığı safha totemizmdir. Hikmet Tanyu'nun aktarımla, Durkheim, herhangi bir araştırma yapmaksızın Spencer ve Gille'nin araştırmalarından elde ettiği sonuç ve yorumları benimsemiştir. Daha sonra, Mc Lennan'ın konuyla ilgili görüşlerini esas almıştır. O'na göre, ilk din, totemik bir kabile kültürüne dayanır, totem ve klan iç içedir. Klanın tanrısı kutsallaşmış toplumun bizzat kendisidir. Sosyolojist bir yaklaşımla hareket eden Durkheim'e göre, toteme tapınan toplum gerçekte kendisine tapınmaktadır.⁴

Totem kavramı, Amerika Kanada'daki Algonquian yerlilerinin diline aittir. Köy topluluğu ya da akraba topluluk anlamına gelmektedir. Bir diğer ifadeyle, kabile ya da akraba topluluklarının kimliğini temsil eden semboldür. Yine Algonquian yerlilerinin akrabası bulunan ABD ve Kanada'da yaşayan Ojibwa Kabilesi'nin diline göre totem, "Onun kız kardeşi ile erkek kardeşi akrabadır" anlamındadır.⁵ Afrika'da totem sistemine göre, bir hayvan ya da hayvanın bir parçası, bir bitki, bir kaya ya da maden totem olarak işlev görebilir. Totem, birliğin, akrabalığın, aidiyetin, birlikteliğin ya da genel bir akrabalığın görünen sembolüdür. Totem olan unsurlara son derece saygılı davranılır, dokunulmaz ve kutsallık atfedilir. Bu tür topluluklarda derin bir akrabalık duygusu, bütün toplumsal ilişkilere nüfuz etmiştir. Gündelik hayatın pratiklerinden evlilik adetlerinin düzenlenmesine kadar kabilenin bütün hayatı akrabalık bağları ile kuşatılmıştır. Bu bağ totemik sistem sayesinde hayvanları, bitkileri, cansız nesnelere içine alır. Sosyal ve tabii çevreyle akrabalık bağları oluşturulur. Bu sistem, geniş bir ağ oluşturacak şekilde yanlamasına genişleyen bir ilişkiler ağını içerir. Başka bir ifadeyle ağabey, abla, kız kardeş, baba, anne, büyükanne, büyükbaba, yenge ve kuzen gibi adlandırmalarla herkesi içine alır. Herkesle bir akrabalık ya da soy bağı bulunur. Her bir fert, bu köken ortaklığına dayalı ilişkiler ağında bir statü ve rol edinir. Her bir akrabalık sistemi, aynı zamanda bu aidiyeti ve bağlılığı temsil eden totem ya da totemlere sahiptir. Ancak, bu bağ özde dini bir bağ değil, köken ve akrabalık bağıdır. Aynı totemden olanlar birbirleriyle evlenmezler. Afrika'da geleneksel eğitim sisteminde öncelikle akrabaların kimlikleri ve yakınlık dereceleri öğretilir. Soy-köken bil-

³ Jhon Samuel Mbiti, *African Religions & Philosophy*, Second Edition, Norfolk 1990, s. 7-8.

⁴ Hikmet Tanyu, "Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, Ankara 1983, s. 158-162.

⁵ Theresa M. Schenck, "The Algonquian Totem and Totemism: A Distortion of the Semantic Field", *Papers of Twenty Eight Algonquian Conference*, Vol: 28, 12.01.1997, s. 341-342; Hikmet Tanyu, "a.g.m.", s. 155.

gisi verilir. İnsanların birbirine yakınlığı bu köken yakınlığına göre şekillenir. Her bir sülalenin totemi, bir hayvan, bir bitki veya bir kaya parçası olabilir. Totem, köken birliğinin, toplumsal birlikteliğin görünen sembolüdür. Totemlere ibadet edilmez, ancak öldürülmez, yenmez ve saygı duyulur.⁶

Ayrıca, J. Mbiti, H. Spencer'in kullandığı atalara ibadetin tek başına Afrika dinlerini açıklamakta yetersiz olduğu tespitinde bulunmaktadır. O'na göre, ibadet kavramı bu anlamda yanlış kullanılmaktadır. Afrikalı ilkeller atalarına ve yaşayan akrabalarına saygı göstermekte ama ibadet etmemektedir. Afrika dinlerini sadece büyü ile açıklamak da mümkün değildir. Büyü, dini arka planın önemli bir unsuru olmakla birlikte onların inancında her türlü kuvvetin kaynağı Allah'tır.⁷

E.G. Parrinder'in tespitlerine göre, Mbiti, bütün Afrika halklarının tek bir tanrıya iman ettiklerini ancak, bazı topluluklarda Allah'a özgü birtakım faaliyetlerin şahsileştirilerek alt seviye ilahlar ortaya çıktığını ya da bazı milli kahramanların kutsallaştırıldığını ifade etmektedir.⁸ Yine O'nun görüşünce, Afrika dinleri tek tanrıçılıktan çok tanrıçılığa, panteizmden animizme kadar çeşitli boyutlar içermektedir.⁹ Parrinder'in aktarımına göre, Edwin Smith, Afrika dinleri için piramit şeklinde bir model geliştirmiştir. Piramidin tepe noktasında Allah ya da yüce varlık yer almaktadır. Piramidin iki tarafında tanrılar ve atalar olarak ruhani güçler yer alırken piramidin tabanında büyü bulunmaktadır.¹⁰

Afrika'daki ilkel topluluklar ele alındığında Afrika'nın ilk sakinleri kabul edilen daha çok avcılık ve toplayıcılıkla geçinen Pigmeler Kongo, Gabon, Uganda ve Ruanda sınırları içerisinde yaşarlar. Aka pigmeleri tek tanrı inancına sahiptir. Tanrı Bembe yeryüzüne, gökyüzüne, orman ve hayvanlara ilaveten ilk insanı erkek ve kadın şeklinde bir çift olarak yaratmıştır. Baka pigmelerine göre ise Tanrı Komba dünyayı ve tüm yaratıkları yarattı. Mbuti pigmelerinde Tanrı evreni (evren ormandan oluşmaktadır. Bu pigme grubu ormanda yaşamaktadır. Onlar için evren ormandır.) içindeki her şeyi ve bütün güçleri yaratmıştır. Yaratılış hikayesi Tufan hikayesi ile karışmıştır. Yeryüzünün tamamının sellerle kaplandığını daha sonra Tanrı'nın suların içinden bir çift insanı yarattığını içeren bir tufan hikayesine sahiptirler. Aynı şekilde Kenya'da, Tanzanya'da ve Doğu Sudan'da yaşayan Massailer, En-kai adlı bir tek Tanrı'ya ibadet ederler. Aynı zamanda şifacı, kahin ve bazen peygamberlik görevi üstlenen Laibon adlı şamanlar bulunur. Massailerde kendisine sığınan ahşaptan gemi figürünü de içeren bir tufan hikayesi mevcuttur. Dünyanın her yerinde iptidai toplumların tamamında bir tufan hikayesi vardır. Afrika'daki toplumlar da bunun istisnası değildir.¹¹ Aynı şekilde Amerikan yerlilerinde de Tufan hikayelerine rastlanır, bir kayık ya da tekne ile insanlar

⁶ Mbiti, *African Religions & Philosophy*, s. 102-103.

⁷ Aynı eser, s. 9-11.

⁸ E.G. Parrinder, "Monotheism and Pantheism in Africa", *Journal of Religion in Africa*, Vol. 3, Fasc. 1, 1970, pp. 81-88, s. 83.

⁹ Aynı makale, s. 87.

¹⁰ Aynı makale, s. 85.

¹¹ Patricia Ann Lynch, *African Mythology A to Z*, New York 2004, s. 40.

bu felaketten kurtulurlar.¹² Antik Çin mitolojisinde 45 ayrı etnik gruba ait 400'ün üzerinde tufan hikayesi mevcuttur.¹³ M.Ö. 2200'den itibaren Çin'de Xia Hanedanının başlangıcı bir tufanla olur. Bazıları bu tufan hikayelerinin avcılık ve toplayıcılığa dayalı göçer hayattan yerleşik tarıma neolitik bir geçişi sembolize ettiğini belirtmektedir.¹⁴ Hindistan mitolojisinde de tufan hikayesi vardır. Bir tekne ile canlıların kurtuluşu rivayet edilir.¹⁵ Polenezya ve Avustralya yerlilerinde de tufan hikayelerine rastlanır.¹⁶ Antik Yunan mitolojisinde yer alan tufan hikayesine göre, Tanrı Zeus'un cezalandırılmasına maruz kalan Dekalion, eşiyile bir gemiye sığınır, tufan bitince bindikleri geminin bir tepeye konması sonucu kurtulurlar.¹⁷ Altay Türkleri'nin mitolojisinde de Nuh tufanına benzer bir tufan hikayesinin mevcudiyeti görülür.¹⁸ Mitoloji dünyasında en meşhur olanı ise Uruk kralı Gılgamış'ın yaşadığı tufan hadisesidir. Gemi figürü önemlidir. Semavi kitaplardaki tufan hikayesi yer almaktadır. Yeryüzündeki tufan hikayelerinin önemli bir bölümünde tufanı Tanrı kötülük işleyen insanları cezalandırmak için yapar, insanlar ise gemi ya da tekneye binerek kurtulurlar. Ancak bu hikayenin kaynağını sadece Gılgamış destanına bağlamak zordur. Yazılı değil ama şifahi geleneği sürdüren iptidai toplumların geleneklerinde de yaşadıkları coğrafyalar birbirinden çok uzak olsa da birbirine benzer tufan hikayeleri bulunur. Hemen hemen bütün din ve inanç sistemlerinde yaratılış ve tufan olmak üzere iki temel hikaye mevcuttur. Bazen her iki hikaye birbirine karışmış halde olabilmektedir. Genelde Tufan hadisesi, Tanrı'nın insanları işledikleri günahlardan ötürü cezalandırmasının bir tecellisi olarak zuhur etmektedir.

Afrika dinleri üzerine yaptığı araştırmayla ünlenen John S. Mbiti, Hristiyan ve Müslüman toplumlar dışında, şifahi geleneğe bağlı olarak yaşatılan 300 Afrika dininden biri hariç tamamında yaratıcı güç olarak Allah fikrinin bulunduğunu ifade etmektedir. Afrika halklarında ateist yoktur. Hatta bir As-hanti özdeyişine göre, "O'nun varlığını herkes bilir, bir çocuk bile hisseder." Afrikalılarda Allah kavramı her bir halkın güçlü bir şekilde tarihi, coğrafi, sosyal ve kültürel arka plan ya da çevresine göre şekillenmiştir.¹⁹ Afrika dinlerinin kutsal yazıları da yoktur, şifahi gelenekle hafızalarda korunarak kuşaktan kuşağa aktarılan yazısız toplumlara özgü dini inançlara sahiptirler.²⁰

¹² Dawn E. Bastian - Judy K. Mitchell, *Handbook of Native American Mythology*, ABC-CLIO Yayını, Santa Barbara 2004, s. 97-99.

¹³ Jeremy Roberts, *Chinese Mythology A to Z*, Second Edition, Chelsea House, New York 2010, s. 21-22.

¹⁴ Randall L. Nadeau, "Chinese Religion in the Shang and Zhou Dynasties", Edit. Randall L. Nadeau, *The Wiley-Blackwell Companion to Chinese Religions*, Blackwell Publishing, West Sussex, 2012, s. 27-28.

¹⁵ George M. Williams, *Handbook of Hindu Mythology*, ABC-CLIO Yayını, Santa Barbara 2003, s. 213.

¹⁶ Robert D. Craig, *Dictionary of Polynesian Mythology*, Greenwood Press, Westport 1989, s. 30; Roland B. Dixon, *Oceanic Mythology*, Pinnacle Press 2017, s. 184-189.

¹⁷ Kathleen N. Daly, *Greek and Roman Mythology A to Z*, 3. Baskı, Chelsea House, New York 2009, s. 44.

¹⁸ Bahaettin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s. 434.

¹⁹ Mbiti, *African Religions & Philosophy*, s. 29-30.

²⁰ John S. Mbiti, *An Introduction to African Religion (2nd Edition)*, East African Educational Publishers Ltd., Kijitu-Nyama 1991, s. 17.

John Mbiti'nin tespitleri çerçevesinde Allah'ın Afrika topluluklarındaki sıfatları aşağıdaki şekilde sıralanabilir:²¹

1. Allah her şeyin yaratıcısıdır: Allah hiçbir şey ortada yokken evreni yarattı. İlk yaratıcı odur. Allah'ın her şeyi yarattığına vurgu, Afrika kabilelerinin zikir ve ibadetlerinde en çok belirtilen husustur. Allah kainatı tek başına yaratmıştır. O dünyayı yaratmadan önce hiçbir şey yoktu. Vugusu Kabilesi'ne göre, Allah önce göksel kainatı ve içindekileri (ay, güneş, yıldızları ve bulutları) yarattı, ardından yeryüzünü, sonra bir çift olarak insanı, bitkileri, suyu, nehirleri, hayvanları yarattı. Birçok kabileye göre, Allah sadece maddi kainatı yaratmadı, tabiat kanunlarıyla birlikte insanların gelenek ve göreneklerini de yarattı. Yorubalara göre, Allah gece ve gündüzün yazarıdır. Zululara göre, evlilik ve sünnet gelenekleri Allah tarafından emredilmiştir. Birçok kabile gelenek ve göreneklerinin Allah tarafından emredildiğine inanmaktadır.

2. O, her an her şeyi yaratmaktadır: Allah kainatın tamamını yaratmıştır ve bu yaratma işine devam etmektedir. O, kainattaki ahengin sağlayıcısı ve sürdürücüsüdür. Her şey O'nun koruması altındadır. Allah, her şeye her an müdahildir. Allah asla yaratma işini durdurmaz ve vazgeçmez. Allah, her ay yeni yeni insanlar yaratmaya, yeni canlılar yaratmaya devam etmektedir. O, her yeni bebeğe ruh göndermektedir.

3. Allah yarattıklarının rızkını temin eder: Afrika kabileleri arasında en temel inançlardan birisi Allah'ın yarattıklarının ihtiyaçlarını gidermesidir. Yani O rezzaktır. Allah, canlılara, hayatı, doğurganlığı, yağmuru, sağlığı, bir yaratığın varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu her şeyi sağlar. Güneşin ışığı O'nun cömertliğindedir. Gökteki varlıklar, Tanrı'nın kainattaki varlığını temsil eder. Allah aynı zamanda yağmur yağdıran ve nehirleri verendir.

4. O kainatın yöneticisidir: Allah kainatın yöneticisi ve büyük kralı, göklerin hakimidir. O'nun denetiminde gözetiminde olmayan tek bir nokta bile yoktur. Allah adaletli bir yöneticidir. Allah kötülüğe ve adaletsizliğe kızar ve cezalandırır. Yanlış yapanları, kötülük edenleri, hastalıkla, kazalarla, açlıkla, susuzlukla, fırtınayla, savaşla, afetlerle hatta ölümle cezalandırır. Banyarwanda, Barundi, Balotse ve Barubalara göre, "Allah kainatın Yüce Melikidir." Yoruba ve Konolara göre, "yanlış yapanlar Allah'ın adaletinden kaçamaz." O'na dua etmek ondan af dilemek gerekir. Allah kimseye yanlış yapmaz, insanın ölüm zamanı geldiğinde ölmesine müsaade eder. Herhangi bir olumsuz ve hastalıktan kurtulmak için Allah'a adak adanır, kurban kesilir. İnsanın başına gelen felaket, üzüntü ve talihsizliklerle ilgili olarak Allah suçlanamaz.

5. Allah koruyan ve sevgi gösterendir: İnsan Allah'ın korumasına muhtaçtır. Allah tıpkı bir anne ve babanın çocuklarını koruması gibi yarattıklarını korur ve sevgi gösterir. İnsana özgü birtakım atıf ve benzetmelerde Allah evrenin babası ya da annesi, insanlık onun çocukları gibidir. Her şey Tanrı'nın mülkündedir. Akambalara göre Allah'ın varlığı insanları korur. Eğer Allah insanları sevmeseydi, yaratmazdı.

²¹ Jhon S. Mbiti, *African Religions & Philosophy*, s. 29-46; Mbiti, *An Introduction to African Religion*, s. 48-61.

6. Allah gerçek dosttur ve her şeyden daha yakındır: Afrika halklarında Allah dostların en yakınıdır. İnsanlara, her an yardımcı, en yakın ve gerçek bir dosttur.

7. Allah iyidir, iyiliği murat eder: Zaire halkı “Allah hiç kimseye yanlış yapmaz”, Gana halkı “Allah iyidir, çünkü bize vermiş olduğu iyi şeyleri asla geri almadı.” ifadelerini kullanır. Afrika halklarına göre, Allah mutlak iyiyi temsil eder.

8. Allah merhamet sahibidir: Bir Afrikalı kabilenin deyişine göre, “O’nun merhameti olmasa insanlar hemen oracıkta ölüverir.” O’nun merhameti ile ayakta durulmaktadır.

9. Allah kutsal ve saf ve lekesizdir: O’na kutsal ve temiz hayvanlardan kurban edilmelidir. Afrika kabilelerinde Tanrı’ya zikir, dua ve ondan isteklerde bulunmak, bunlar için kurban kesmek ve O’ndan bazı taleplerin gerçekleşmesi için izin istemek, yaygın bir davranış biçimidir.

10. Allah’ın her şeye gücü yeter, O kadir-i mutlak’tır: Afrikalı iptidai toplulukların Allah algısında en çok öne çıkan vurgu, Allah’ın sonsuzluğuna ve yüceliğine, kadir-i mutlak oluşuna yapılan vurgudur.

11. Allah her şeyi bilendir: O, yarın olacakları bilir. Düşman sana tuzak hazırlar, fakat Allah ona karşı sana kaçış yolunu hazırlar. Bazı Afrikalı kabilelerin çocuk isimlerinde Allah’a şükür ve Allah her şeyi bilir vb. isimler konulmaktadır. Akanlara göre, O, her şeyi bilen ve görendir. Yorubalara göre “sadece Allah alim’dir.” Allah kalplerde olanı, insanın içindekini ve dışındakini bilir.

12. Allah her şeyi gören ve işitendir: Afrikalı iptidai toplumlar, sınırsız bir şekilde bilen, gören ve işiten bir Allah algısına sahiptir. Barundilere göre, “O her şeyi gören ve gözleyendir.”

13. Allah her yerde hazır ve nazırdır: İla topluluğuna göre “O, mekansız ve zaman üstüdür.” Bamumlara göre, “O her yerde olandır.” Barundi ve Konolara göre, “Allah ile her yerde karşı karşıyasın.”

14. Allah sınırsızdır. Allah her şeyden uzak ve her şeye yakındır: Allah’ın varlığının söz konusu olmadığı zaman ve mekan yoktur. Allah bütün mekanı varlığıyla dolduran sınırsız olandır. Allah eskilerin en eskisidir, yani ezeldir. Zambia halkına göre, “O, her şeyi kuşatır, insan zihninde tasavvur edilemez.”

15. Allah kendi kendine var olandır. Varlığı kendiliğindedir. O yaratılmamıştır: Gikuyu deyişine göre, “O, ne babadır, ne annedir, ne eştir, ne de çocuktur, O, yapayalnız tek başınadır.”

16. Allah her varlığın ilk ve son nedenidir: Pigme ilahisine göre, “Başlangıçta Allah vardı, bugün de var, yarın da olacak, O’nun şeklini kim yapabilir? O’nun bir cismaniyeti yok, O, sadece ağzlarımızdan çıkan bir söz, başka bir şey değil, geçmişten bugüne hala varlığını devam ettirmektedir, O Allah’tır.”

17. Allah ezeli ve ebedi bir ruhtur: Onun etkisini havada rüzgarda her şeyde görülür ve hissedilir. Shilluk ve Langilere göre, “Allah rüzgar ya da hava gibidir, her şeyi sarar her şeye nüfuz eder.”

18. Allah asla değişmeyendir: Afrika kabilelerinin Tanrı algısında Allah ebedi, insan ölümlüdür. İnsanın canını ancak Allah alır.

19. Allah bilinemez, gerçek mahiyeti insanoğlu için bir sırdır: Bir Afrika kabilesinin sözüne göre, “Tanrı tanrıdır, ne bir eksik ne bir fazla.”

20. Allah kainatın mimarı ve tüm yarattıklarına şekil verendir: Allah yarattıkları üzerinde sanatını icra eden mimardır. Allah yarattığı şeylerin karakter ve farklılıklarını şekillendirir, bir kalıba döker, imal eder. Çömlekçi benzetmesi Allah’ın yaratıcılığını tasvir etmek için kullanılır. Çocukları anne karnında şekillendiren Allah’tır. İla kabilesi Allah’ı yaratıcı, kalıpcı ve inşacı olarak adlandırır. Birçok kabilenin birbirinden farklılık arz etmesine rağmen, yaratılış hikayesine göre, Allah insanı, diğer yaratıkları yarattıktan sonra en son dişi ve erkek olarak çömlek çamurundan ya da kilden yarattı ve ona şekil verdi. Bu nedenle Tanrı’ya çömlekçi ya da usta benzetmesi yapılmaktadır. Bu yaratılış hikayesi Afrika kabileleri arasında son derece yaygındır.

21. Allah, kaderleri tayin edendir: Tanrı, insanı sadece fiziki olarak yaratmaz, aynı zamanda onlara bir kader tayin eder. Yoruba Kabilesi’ne göre kişi yaratılmadan önce Allah o kişinin kaderini belirler. Bambuti Pigmeleri, bir işte başarısız olduklarında, Allah böyle istedi diye yorumlarlar ve Allah’ın isteği hilafına hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğine inanırlar. Akambalar bir şeyi yapmayı planladıklarında Allah isterse sözünü söylerler. Mende, Gikuyu, Lugbara ve Nuerler bir işe başlarken “*İnşallah*” tabirini kullanırlar.

22. Allah en yüce öğreticidir: Afrikalı iptidai toplumlarda yaygın olan algıya göre, Allah, insana birçok beceriyi avlanmayı, hayvan yetiştirmeyi, ekip dikmeyi ve birçok beceriyi öğretendir.

Afrika dini bakışına göre kainat görünen ve görünmeyen kısımların bir bileşimidir. Görünmeyen kısmında Allah ve insan dışında diğer varlıklar yani ruhlar vardır. Bütün ruhları Tanrı yaratmıştır. Kendi içlerinde iki ana kola ayrılır: Tabiat ruhları ve beşeri ruhlar. Tabiat ruhlarını gökteki ruhlar ve yer-yüzündeki ruhlar olmak üzere ikiye ayırırken, beşeri ruhları uzun süre ölmüş olanların ruhları ve kısa süre ölmüş olanların ruhları şeklinde ikiye ayırmak mümkündür.²² Afrikalı kabilelerde peygamberlere de rastlanır.²³ Bu kutsal ruh ve ruhani varlıklar semavi dinlerde de vardır.

Yine Mbiti’nin aktardıklarına göre, ilkel olarak tanımlanan Afrika kabilelerinde ahlaki değer ve davranışlara Tanrı tarafından uyulması istenilir. Özellikle anne, baba ve yaşlılara saygı, çocukların iyi insan olarak yetişmesi, misafirperverlik, dürüstlük, güvenilir insan olma, cesaret gibi değerler öncelik taşımaktadır. Eğer insanlar bu değerlere uymaz, ahlaki düşkünlük gösterirse, Allah tabii afetlerle insanı cezalandırır.²⁴ Bu toplumlarda toplumsal hayatın her boyutu Tanrı’nın gözetiminde ve denetimindedir. Tüm ahlaki ilke ve değerlerin kaynağı, Tanrı’nın iradesidir. Güçlü bir dayanışma ahlakı vardır. Gerçekte bu durum, sadece Afrikalı kabilelere özgü değildir, bütün dinler için geçerlidir.

²² Mbiti, *An Introduction to African Religion*, s. 70.

²³ *Aynı eser*, s. 68.

²⁴ *Aynı eser*, s. 175-181.

Amerika yerli topluluklarında da yaygın bir şekilde tek tanrı inancına rastlanmaktadır. Büyük ruh olarak Wakan Tanka ya da Gitche Manitu veya farklı bir adla tek bir tanrıya ya da yaratıcı güce inanmaktadırlar. Cherokiler, Sioux'lar, Alqonquian'lar, Quichualar ve daha birçok yerli topluluk buna örnek verilebilir.²⁵ Amerikan yerlilerinin birkaç onbin yıl önce Amerika'ya Sibirya'dan göçtükleri görüşü genetik araştırmalara dayalı olarak benimsenmektedir. Buna paralel olarak Türk toplumunun İslam öncesi kültür tarihi dikkate alınırca, Orta Asya'daki konar göçer topluluklarda da tek tanrı inancının varlığı görülmektedir.

Malenezya adaları yerlileri Qat adlı insan biçimli özellikler taşıyan ve birçok yakını olan yaratıcı bir Tanrı'ya inanırlar. Bunun yanı sıra, kainattaki tüm varlıklarda içkin tabiat üstü bir güç ve enerji formu şeklinde bulunan ve ne anlama geldiği son derece tartışmalı olan "mana", gerçekte panteistik bir tanrı anlayışının, varlık alemini ayakta tutan evrensel bir ruhun yansıması olarak görülebilir. "Mana"nın gücünden istifade edilebilir. Yaratıcı tanrı Qat'ın insan biçimli özellikler taşımasının nedeninin de bu şekilde izahı mümkündür.²⁶

Avustralya yerlileri ise, Aborjinler, rüya zamanı olarak adlandırılan bir inanç sistemine sahiptirler. Rüya, yaratıcı ile bir iletişim kurma biçimidir. Aborjinler ezeli ve ebedi yaratıcı göksel tanrıya inanırlar, Güney Avustralya yerlilerinde bunun adı Baiame'dir. Aborjinlerin birçok mitolojik unsurlarının semavi dinlerle benzerlikler arz ettiği görülür. Cennet zamanının ilk başlangıcında ataları tarafından oluşturulan bir dünyada yaşarlar. Atalarının ruhlarının her canlı ve cansız varlıkta mevcut olabileceğine inanırlar.²⁷ Gerçekte bazılarının animistik bir inanç biçimi olarak değerlendirdiği bu inancın panteistik bir özellik taşıdığı gözden ırak tutulmamalıdır.

Tarihin ilk yazılı belgelerini oluşturan Sümer metinleri henüz tam manasıyla okunabilmiş değildir. Sümer metinlerinin okunmasında Türk lehçelerinin de önemli bir kaynak olabileceğini dikkate almak gerekir.

Mebrure Tosun ve Kadriye Yalvaç'ın Sümer metinlerinden örnekler verdikleri *Sümer Dili ve Grameri* adlı kitaplarında, birçok yerde tanrılardan bahsedilirken, bir yerde ise, "Tanrı tekdir, değiştirilemez" ifadesi kullanılmaktadır. Aynı metin içerisinde bir taraftan çok sayıda tanrıdan bahsedilirken diğer taraftan Tanrı'nın teklighinden söz edilmesi, önemli bir çelişkiyi teşkil etmektedir. Sümer metinlerindeki bu ifadeler, Sümerlerde tek tanrıçılığın bilindiğini göstermektedir.²⁸

²⁵ Robert Thomas Murray, *Manitou and God North-American Indian Religions and Christian Culture*, Praeger Publishers, Westport 2007, s. 32-38.

²⁶ Robert Henry Codrington, "Religious Beliefs and Practices in Melanesia", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 10, (1881), pp. 261-316; Honoré Vinck, *Melanesian Gods, Annales Aequatoria*, Vol: 1, Tome: I, Volume: II, 1980, pp. 357-412.

²⁷ Erich Kolig and Gisela Petri-Odermann, "Religious Power and the All-Father in the Sky. Monotheism in Australian Aboriginal Culture Reconsidered", *Anthropos*, Bd. 87, H. 1/3, 1992, pp. 9-32; Ahmad Mirza Tahir, "The Concept of God Among The Aborigines of The Australia", *Revelation, Rationality, Knowledge and Truth*, Islam International Publications, 1998, s. 217-238; Andrew Lang, *The Making of Religion*, Longmans, Green And Co. London, 1898; Mircae Eliade, *Australian Religions: An Introduction*, Part: I, History of Religions, Vol. 6, No. 2, Nov. 1966, pp. 108-134.

²⁸ Mebrure Tosun - Kadriye Yalvaç, *Sümer Dili ve Grameri*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s. 44.

Dönem dönem kadim Mısır'a ait papirüslerde tek tanrı inancına ait metinler de bulunur. M.Ö. 1670 ile 1570 yılları arasındaki Hiksoslar döneminde bu daha da belirginleşir. Ancak, bu dönemin öncesinde ve sonrasında da tek tanrı teolojinin varlığına rastlanır. Buna 18. Hanedan sırasında tercümesi yapılan bir papirüsten örnek verilebilir:²⁹

1. Tanrı, ismini yüceltir.

2. Tanrı katının sevmediği şey çok konuşmaktır. Gizli tuttuğun bütün dileklerin için sevgi dolu bir kalpla dua et. O senin işini yapacaktır, senin sözlerini duyacak ve ona sunduklarını kabul edecektir.

3. Tanrı doğru olanı emreder.

4. Tanrı'ya bir armağan (ya da adak) adadığın zaman, onun sevmediği şeylerden sakın. Onun planlarını gözlemlen ve kendini onun adını yüceltmeye ada. O, ruhlara milyonlarca form verir. O'nu yücelteni O da yüceltir.

5. Eğer annen ellerini kaldırarak (şikayet için) Tanrı'ya yönelirse, O onun dualarını işitir (ve seni azarlar).

6. Kendini Tanrı'ya ver ve her gününü ona ayır.

Mısır papirüslerinin birçoğunun günümüz diline çeviren E.A. Wallis, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri* adlı eserinde bu konuda şu tespitte bulunmaktadır. "Mısır dininin en erken dönemlerden itibaren en büyük eğilimlerinden birisinin tek tanrıcılık olduğu tartışılmaz ve bu eğilim başlangıçtan son dönemlere bütün önemli metinlerde gözlemlenebilir; aynı zamanda yine en erken zamanlardan başlayarak tek tanrıcılıkla yan yana giden bir çeşit çok tanrıcılığın mı daha eski olduğuna gelince, halihazırdaki bilgi seviyemizle bunu ortaya çıkarma girişimleri boşunadır." Yine Wallis'e göre, "Mısır tanrılarını yakından incelediğimiz zaman, onların tek bir tanrının formlarından, tezahürlerinden, farklı yüzlerinden ya da niteliklerinden başka bir şey olmadıklarını bulularız."³⁰

Çok tanrılı pagan dinine sahip eski Yunan'da başta Eflatun olmak üzere filozofların özellikleri üzerinde tartıştıkları Demiurge adlı maddeye ilk şekli veren bir mimar-tanrı vardır. Kadim Yunan elitinin önemli bir kesimi, halktan farklı olarak bir tek tanrı fikrine sahip idi.³¹

Konargöçer yaşama tarzına sahip Bozkır halklarında hakim inanç sistemi tek tanrıcılıktır. Bunun en önemli belgesi Orhun kitabeleridir. İslam öncesi inanç sistemini hala yaşatan Türk topluluklarına baktığımızda bunun örnekleri görülmektedir. 2002 yılında Hakasya'nın Abakan şehrinde yaşlı bir kadın kam ile mülakat gerçekleştirdim. Bu mülakatta "Kam Ene" şunları ifade etti: "Biz tek bir yaratıcıya Kuday'a inanırız. Yeryüzündeki her bir gölün, ovanın, dağın, ormanın ezi'si vardır. Sizler ezilere hep tanrı diyorsunuz, eziler tanrı değil, ruhani varlıklardır. Ellerinden bir şey gelmez. Onları da Kuday yarattı. Yüksekçe bir yere çıkıp ellerimizi göğe açarak Kuday'a ibadet ederiz."

²⁹ E.A. Wallis Budge, *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, Çev. Rengin Ekiz, Ege Meta Yayınları, İzmir 2001, s. 22.

³⁰ Budge, a.g.e., s. 23.

³¹ Carl S'eian O'Brien, *The Demiurge in Ancient Thought, Secondary Gods and Devine Mediators*, Cambridge University Press, 2015, s. 1-4.

Özellikle kendisiyle görüşmeye gelen Rus ve diğer yabancı araştırmacıların paganizm ya da politeizm arayışında olmalarından müşteki olmuştu. Bu bakış açısına bir örnek olarak Jean Paul Roux'un Türk Destanları arasında "*En fazla çok tanrılı olan Saltıname'dir.*" şeklinde verdiği hüküm gösterilebilir.³² 15. yüzyılda Ebu'l Hayri Rumi tarafından yazılmış ve İslam sonrası döneme ait olan bu eserde halk muhayyilesinin ürünü olan olağanüstü ya da ruhani varlıklar Roux tarafından geçmişten zamanına aktarılan birer tanrı olarak telakki edilmiştir. Bu yaklaşımla yeryüzündeki hiçbir din tek tanrılı din kategorisinde değerlendirilemez. Bu nedenle, ilkel dinler üzerine gerçekleştirilen bazı araştırmalarda çok tanrıcılığı esas alan yaklaşım ve tespitleri şüphe ile karşılamamak mümkün değildir.

Türk tarihi açısından kaya resimleri üzerine son derece değerli üç eser³³ veren araştırmacı yazar Servet Somuncuoğlu, kendisiyle yaptığım birçok sohbette şu ifadeleri kullanmıştır: "*Binlerce yıldan beri çobanların kayalara çizdiği resim ve figürlerde tek bir tanrı resmi ya da figürü yoktur. Ama Tanrı'nın adını kayalara kazımışlardır. Türkler bir taşı yontup ona tapmayan tek millettir.*" Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* adlı eserinde birçok eski kaynaktan Türklerin tek tanrıya inandıklarının aktarıldığını belirtmektedir.³⁴ Harun Güngör'ün tespitlerine göre, İslam öncesi geleneksel Türk dininde Tanrı inancı hep merkezi bir yer almıştır. Tanrı'nın yüceliğine sık sık vurgu yapılır. Türk dini inancı Tengricilik olarak adlandırılabilir.³⁵ Bunlara ilaveten Türk mitolojisinde "*Umay Ene*" ve "*Erlık Han*" adlı "*analık*" ve "*hanlık*" gibi beşeri sıfatlar taşıyan ve "*doğum yapturtmak*" ya da "*kötüleri cezalandırmak*" gibi görevleri üstlenmiş yaygın olarak tanrıça ve tanrı olarak nitelendirilen ruhani varlıklara da rastlanır. Bunlar ya başka inanç sistemleriyle etkileşim sonucu Türk mitolojisinde yer almıştır ya da "*Ata ruhlarnın*" bir bakiyesi olabilirler.

Kadim Çin'de Shang-di ve Ti ya da Tian kavramları tanrıyı ifade etmektedir. Kutsal varlık, Shang dönemi dininde 3 kategori halindeydi. İlki tabiattaki her şeye hükmeden yüksek bir Tanrı en başta yer almakta idi. Yüce Tanrı'ya doğrudan ibadet edilmezdi. İkinci kategoride Shang-di ile aralarında aracılık eden Kraliyete ait atalar ruhları bulunmaktaydı. Sadece kral, bir şaman gibi bunlara ibadet etmekteydi. Üçüncü konumda ise, mevsim, hasat, fırtına şeklinde tabiat ilahları yer almaktaydı.³⁶ W. Eberhard'a göre Chou Hanedanı, Türk-Moğol etkisiyle ortaya çıkmış bir hanedanıdır. Çin tarihinde M.Ö. 1122 - M.Ö. 256 yılları arasında en uzun süre hüküm süren ve Eberhard tarafından Türk kökenli olduğu belirtilen kraliyet hanedanıdır. Başlangıçta Çin'in Batı

³² Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1993, s. 40.

³³ Bu eserler sırasıyla şunlardır: Servet Somuncuoğlu, *Taştaki Türkler*, A Z Yayıncılık, İstanbul 2008; Servet Somuncuoğlu, *Saymalı Taş Gökyüzü Atları*, Ege Basım, İstanbul 2011; Servet Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü - Kurgan / Ankara Gündül Kaya Resimleri*, İstanbul 2012.

³⁴ Roux, *a.g.e.*, s. 102.

³⁵ Harun Güngör, *Türk Din Etnolojisi*, IQ Yayınları, İstanbul 2012, s. 13-21.

³⁶ Randall L. Nadeau, "Chinese Religion in the Shang and Zhou Dynasties", Edit. Randall L. Nadeau, *The Wiley-Blackwell Companion to Chinese Religions*, Blackwell Publishing, West Sussex 2012, s. 30.

bölgesinde hakimiyet kuran Chou'lar Türk ve Tibetli kabilelerden oluşmuştur. M.Ö. 1050 yılında Chou'lar ile Shang devleti arasındaki savaştan sonra Chou'lar tüm Çin'i kontrol etmeye başlamışlar ve ortak bir Çin kültürü bu şekilde doğmuştur. Chou döneminde Ti ya da Tian adlı göksel bir tanrıya inanılmaktaydı. Ancak, Eberhard, Çinli bilginlerin bilahare eski tanrıların ya da ruhani varlıkların insan şekline birer imparator-tanrı haline dönüştürdüklerini belirtmektedir.³⁷ Çin düşünce tarihinin sembol ismi Konfüçyüs, M.Ö. 551 tarihinde doğmuştur. Amacı eski Chou hanedanının altın yıllarını ve değerlerini yeniden güçlendirmektir. Kendisi Yüce yaratıcı-T'ien inancına sahipti ve T'ien'i tabiat düzeninin yöneticisi, her şeyin üstündeki varlık, yaratıcı kudret, her şeye hâkim olan Tanrı anlamında kullanmıştır.³⁸

Hindistan'da dini inanç ve mitoloji ile ilgili ilk yazılı kaynak, M.Ö. 1500'lere tarihlendirilen Vedalar adlı kitaplardır. Bu kitapların en eskisi Rigveda'dır. M.Ö. 1500 ve 1200 yılları arasında dalgalar halinde Hindistan'ı istila eden Aryanların dili olan Sanskritçe'yle yazılmıştır. Rigveda ilk yazılı kaynak olması hasebiyle önemlidir. Birçok tanrının adı geçer, ancak bir ilk kuvvet, "insanların ve hayvanların Tanrısı", "gökleri ve yeri sabit olarak tutan" şeklinde tanımlanan bir yaratıcı gücün varlığı da dikkati çeker. Bütün bu tanrıların dışında gerçek bir ve tek yaratıcı Tanrı olarak sonraki devirde, yani Brahmanizm'in ortaya çıkış döneminde yüce varlık olarak Brahma gözüktür. Brahma her şeyin özünde mevcuttur, insanların içindeki ruhtur. O, Atman'dır, gerçekte var olan aslında sadece Brahma'dır ve bütün her şey ondan türemiştir.³⁹ Bugün için Vedaların mirasına dayanan Hint Dini, çok tanrıcılıkla panteizmi içeren bir muhtevaya sahiptir. Tabiat unsurlarının kutsallaştırılarak tanrılar halinde tecessüm etmesi şeklinde bir panteizmin varlığı söz konusudur. Bir olan ya da ulu yaratıcı fikri inanç sisteminde içkin olmakla birlikte, insan biçimli tanrılar evreni yönetmektedir.⁴⁰ J.P. Mallory'nin aktarımıyla George Dumézil, kadim Hint Avrupalıların üç parçalı bir toplum yapısına sahip oldukları tespitinde bulunmaktadır. Sırasıyla birinci tabakayı Hindistan'da Brahmanlar, İran'da Athravanlar, Yunanistan'da rahipler ve yetkililer, Roma'da Flaminesler, Galya'da Druidesler, ikinci tabakayı savaşçı kesim olarak Hindistan'da Ksatriyalar, İran'da Ratheastarlar, Yunanistan'da Savaşçılar, Roma'da Militesler, Galya'da Equitesler, üçüncü tabakayı çobanlar ve çiftçiler olarak Hindistan'da Vaisyalar, İran'da Vastriyo ve Fsuyantlar, Yunanistan'da işçi ve zanaatkarlar, Roma'da Quiritesler, Galya'da Plebesler meydana getirir. Ayrıca Hindistan'da Aryan toplumunun dışında ve en altta kalan Şudralar adlı bir

³⁷ Wolfram Eberhard, "Eski Çin Kültürü ve Türkler", Çev. İkbâl Berk, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1943, s. 477-47; Wolfram Eberhard, *A History of China*, 3. Edition, University of California, Berkeley 1956, s. 29; Julia Ching, *Chinese Religions*, The Macmillan Press, London 1993, s. 20.

³⁸ Ahmet Güç, "Konfüçyüscülük Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26. Cilt, Ankara 2002.

³⁹ Korhan Kaya, "Vedaların Bilinmeyen Tanrısı Ka", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33. 1-2, 1990, s. 284-285; Kürşat Demirci, *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991, s. 35-37.

⁴⁰ Korhan Kaya, *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 20-28.

tabaka mevcuttur.⁴¹ J.P. Mallory, ilk Hint-Avrupa toplumunun oluşumunun İ.Ö. geç yedinci bin yıldan itibaren Pontos-Hazar bölgesinde gerçekleştiği ve bu dönemde ehlileştirilmiş hayvan kullanımı ve ilk köy yerleşimlerinin ortaya çıktığı, ilk defa bu bölgede domuz ve sığırın ehlileştirildiği tespitlerinde bulunmaktadır.⁴² Aryanlar ya da Hint-Avrupalıların başlangıç itibarıyla sığır besleyen tarımla uğraşan, gezginci tarımcı yani göçebe toplum olduğu ifade edilebilir.⁴³ Hint-Avrupalılarda görülen sığır tapımına ve insan biçimli çok tanrıcılığa, Hindistan'dan Avrupa'ya kadar çok geniş bir coğrafya alanında tesadüf edilmektedir.

Sonuç

Tanrı inancının ve dinlerin gelişiminin tekamülcü bir yaklaşımla açıklanması artık mümkün görünmemektedir. Avcı ve toplayıcı toplumlarda soyut bir tek tanrı inancı yaygın şekilde var iken, Mısır, Yunan, Roma ve Hindistan gibi yerleşik şehir medeniyetlerinde insan biçimli tanrılara inanılmaktadır. Toplumsal ve teknolojik gelişmeye bağlı bir tekamül söz konusu olsa idi, yerleşik medeniyetlerde soyut tek tanrı inancının daha baskın olması gerekirdi. Dolayısıyla, belli toplumsal aşamalara göre, dinlerin evriminden bahsedilemez. Bugün iptidai aşamayı temsil eden toplumlardaki dini inanç sistemlerine bakıldığında, insanlığın ilk dininin tek tanrılı bir din olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalınmaktadır. Çok tanrılı dinlerde de büyük ekseriyetle bir yüce varlık ya da baş tanrı hiyerarşinin en tepesinde yer almaktadır. Ayrıca, tufan hikayesinin hemen hemen her toplumun mitolojisinde var olması, tufan olgusunun insanlığın ortak hafızasına mal olduğunu göstermektedir. İnsanlığın henüz birbirinden farklı coğrafyalara doğru tam ayrışmadan böyle bir felaketi yaşamış olma ihtimali yüksektir.

İptidai ya da konargöçer toplumlarda toplumsal ilişkileri belirleyici olan dayanışma ahlakıdır. Kadim Aryan toplumlarda ise, dayanışma ahlakından ziyade, toplumu oluşturan sosyal katmanlar arasındaki tahakküm ilişkisi, toplumsal yapının temel özelliğidir. Dayanışma ahlakı önemli ölçüde yerini tahakküm ilişkisine bırakmış haldedir. Tahakküm ilişkisi katı bir ataerkil yapıya da doğurmuştur. Toplumun en temel birlikteliği aile birliğidir. Ataerkil yapı erkeğin kadın üzerindeki tahakkümüne dayanır. Bu katı ataerkillik, Hint-Avrupa toplumlarının başlıca karakteristiklerinden biridir. Halbuki dayanışma ahlakının güçlü olduğu Amerika ve Afrika'nın yerli halklarında ve bozkır toplumlarında ataerkil değil pederi aileye bazen de ana yerliliğe daha sık rastlanmaktadır. Pederi aile modeli tamamlayıcılık ilkesine göre şekillenir. Akrabalık iki taraflıdır. Aile içi dayanışma önceliklidir. Eşlerin birbirlerini tamamladığı anlayışı hakimdir. Bu anlayış, aynı zamanda toplumda hakim olan dayanışma ahlakının bir gereğidir. Katı ataerkil aile yapısının örneklerini Hindistan'da, Kadim Yunan ve Roma'da görmek mümkündür. Günümüzdeki Hint Avrupalı toplumlardaki derin bir top-

⁴¹ J.P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde, Dil, Arkeoloji ve Mit*, çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara 2002, s. 153.

⁴² *Aynı eser*, s. 215.

⁴³ Kürşat Demirci, *a.g.e.*, s. 37.

lumsal ayrışmayı yansıtan sınıf ve kast sistemlerinin varlığı, köken itibariyle Hint-Avrupalı toplumsal ve kültürel dünyanın bir mirası gibi görünmektedir.

Hint Avrupalılarda görülen sığır tapımı ve insan biçimli çok tanrıcılık, bir tür dünyevileşme olarak ele alınabilir. Tanrılar bu dünyalıdır. Günümüzde de popülar kültürün ürettiği özellikle sporda ve müzikte idol olarak adlandırılan kişiler, kadim devirlerdekinin bir devamı olarak bir tür tanrılaştırmaya maruz kalmaktadır. İdol tapımın şey yani mabuttur. Günümüzde de Aryan kültürüne özgü pagan bir terminolojinin kullanımına, zaman zaman şahit olunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'deki Hz. İbrahim Kıssası son derece dikkat çekicidir. Bu hadiseyle insan kurban ediminin yerini hayvan kurban edimine terk etmesi söz konusudur. Koç, atlı çoban kültürüne ait bir figürdür. Bu topluluklar, çoğunlukla kainatı yöneten soyut ve tek bir tanrıya inanmaktaydılar.

Mukaddes kitaplardaki Habil ve Kabil Kıssası, içerik olarak önem taşır. Burada Habil Allah'a itaati ve dayanışma ahlakını temsil etmektedir. Kabil'in kıskançlığı Habil'i öldürmesiyle sonuçlanmıştır. İlk toplumlarda var olan dayanışma ahlakını zaafa uğratan temel beşeri duygulardan biri de kıskançlıktır. Tek tanrıcılık ile çok tanrıcılık arasındaki rekabet Hz. Musa'nın Mısır tecrübesinde de kendisini gösterir. Hz. Musa'nın Tur Dağı dönüşü kavminin yeniden altın buzağıya tapmaya başlaması, Mısır'daki çok tanrıci kültürün etkisini göstermektedir. Özellikle Mısır ve çevresinde tek tanrıci gelenekle çok tanrıci gelenek arasındaki etkileşim ve zaman zaman kendini gösteren rekabet ve çatışma, Orta Doğu'nun kadim tarihinin önemli bir boyutunu teşkil eder.

Tarihte Aryan tecrübesi ve kültürü hem toplum içinde hem de toplumlar arası seviyede tahakküm ilişkisiyle varlık kazanmıştır. Aryan kültürü, günümüz Batı uygarlığının kadim geçmişini meydana getirir. Avrupalı toplumların kendi içlerinde yaşadıkları sınıflar arası çatışma ve diğer toplumlarla ilişkilerinde sömürü ilişkisi geliştirmeleri, bir anlamda Aryan tecrübesinin günümüze taşınmasıdır. 19. yüzyılda geliştirilen ve 20. yüzyılın ilk ortalarına kadar etkili olan üstün ırk fikri de, Aryan kültürüne özgüdür. Kast kavramı Latince kökenli bir kavramdır, ırk ya da soy demektir. Hindistan'da kadim toplumsal yapı, gerçekte ırklar üzerinden şekillenmiştir. Batıda sosyal bilimlerin gelişiminde Aryan kültür mirasının rolü, araştırılmaya değer bir diğer konudur.

Kaynaklar

BASTIAN, Dawn E. - MITCHELL, Judy K.: *Handbook of Native American Mythology*, ABC-CLIO Yayını, Santa Barbara 2004.

BUDGE, E.A. Wallis: *Mısır'da Ölüm Sonrası Fikri*, Çev. Rengin Ekiz, Ege Meta Yayınları, İzmir 2001.

CHING, Julia: *Chinese Religions*, The Macmillan Press, London 1993.

CODRINGTON, Robert Henry: "Religious Beliefs and Practices in Melanesia", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 10, 1881.

CORBALLIS, Michael C.: *İşaretten Konuşmaya, Dilin Kökeni ve Gelişimi*, Çev. Aybek Görey, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.

CRAIG, Robert D.: *Dictionary of Polynesian Mythology*, Greenwood Press, Westport 1989.

DALY, Kathleen N.: *Greek and Roman Mythology, A to Z*, 3. Baskı, Chelsea House, New York 2009.

- DEMİRCİ, Kürşat: *Hinduizmin Kutsal Metinleri Vedalar*, İşaret Yayınları, İstanbul 1991.
- DİXON, Roland B.: *Oceanic Mythology*, Pinnacle Press, 2017.
- EBERHARD, Wolfram: “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, Çev. İkbâl Berk, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1943.
- _____ : *A History of China*, 3. Edition, University of California, Berkeley 1956.
- ELİADE, Mircea: *Australian Religions: An Introduction. Part I, History of Religions*, Vol. 6, No. 2, November 1966.
- GÜÇ, Ahmet: “Konfüçyüscülük Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26. Cilt, Ankara 2002.
- GÜNGÖR, Harun: *Türk Din Etnolojisi*, IQ Yayınları, İstanbul 2012.
- KAYA, Korhan: “Vedaların Bilinmeyen Tanrısı Ka”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33, 1-2, 1990.
- _____ : *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003.
- KOLİG, Erich - ODERMANN, Gisela Petri: “Religious Power and the All-Father in the Sky. Monotheism in Australian Aboriginal Culture Reconsidered”, *Anthropos*, Bd. 87, H. 1/3, 1992, pp. 9-32.
- LANG, Andrew: *The Making of Religion*, Longmans, Green And Co. London, 1898.
- LEWİN, Roger: *Modern İnsanın Kökeni*, Çev. Nazım Özüaydın, Tübitak Yayını, Ankara 1998.
- LYNCH, Patricia Ann: *African Mythology A to Z*, New York 2004.
- MALLORY, J.P.: *Hint-Avrupaluların İzinde, Dil, Arkeoloji ve Mit*, Çev. Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara 2002.
- MBİTİ, Jhon S.: *African Religions & Philosophy*, Second Edition, Norfolk, 1990.
- _____ : *An Introduction to African Religion (2nd Edition)*, East African Educational Publishers Ltd., Kijitu-Nyama 1991.
- MURRAY, Robert Thomas: *Manitou and God North-American Indian Religions and Christian Culture*, Praeger Publishers, Westport 2007.
- NADEAU, Randall L.: “Chinese Religion in the Shang and Zhou Dynasties”, Edit. Randall L. Nadeau, *The Wiley-Blackwell Companion to Chinese Religions*, Blackwell Publishing, West Sussex, 2012.
- O'BRIEN, Carl S'eán: *The Demiurge in Ancient Thought, Secondary Gods and Divine Mediators*, Cambridge University Press, 2015.
- ÖGEL, Bahaettin: *Türk Mitolojisi I*, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003.
- PARRINDER, E.G.: “Monotheism and Pantheism in Africa”, *Journal of Religion in Africa*, Vol: 3, Fasc. 1, 1970.
- ROBERTS, Jeremy: *Chinese Mythology A to Z*, Second Edition, Chelsea House, New York 2010.
- ROUX, Jean Paul: *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1993.
- SCHENCK, Theresa M.: “The Algonquian Totem and Totemism: A Distortion of the Semantic Field”, *Papers of Twenty Eight Algonquian Conference*, Vol: 28, 12.01.1997.
- SOMUNCUOĞLU, Servet: *Taşdaki Türkler*, A Z Yayıncılık, İstanbul 2008.
- _____ : *Saymalı Taş Gökyüzü Atları*, Ege Basım, İstanbul 2011.
- _____ : *Damgaların Göçü-Kurgan / Ankara Gündül Kaya Resimleri*, İstanbul 2012.
- TAHİR, Ahmad Mirza: “The Concept of God Among The Aborigines of The Australia”, *Revelation, Rationality, Knowledge and Truth*, İslam International Publications, 1998.
- TANYU, Hikmet: “Totem, Totemizm ve Tabu Üzerine Yeni Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 26, Ankara 1983.
- TOSUN, Mebrure - YALVAÇ, Kadriye: *Sümer Dili ve Grameri*, Cilt: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.
- VİNCK, Honoré: *Melanesian Gods, Annales Aequatoria*, Vol: 1, Tome: I, Volume: II, 1980, pp. 357-412.
- WILLIAMS, George M.: *Handbook of Hindu Mythology*, ABC-CLIO Yayını, Santa Barbara, 2003.